Sahn Gnista

Ösjöfors och guidernas museala uppdrag

PAPPER ÄR EN KINESISK uppfinning och återvinningsmetod, definierad som sammanfiltade växtfiber och jämnårig med vår tideräknings början. Att framställa papper benämndes »den vita konsten« och var förutsättningen för boktryckarkonsten. Papper spelar ännu idag en viktig roll som bärare av bilden och det skrivna ordet, för att bevara mänsklig erfarenhet, förmedla kunskap, tankar och banbrytande idéer för framtiden. Guidernas museala uppdrag i Ösjöfors var att förvalta detta kulturarv och levandegöra kunskapen om pappersframställning i ett historiskt perspektiv, att tillverka papper för brukets räkning och att sälja detta till intresserade besökare.

När jag började arbeta med museiverksamheten i Ösjöfors var jag redan yrkesverksam konstnär, utbildad i måleri vid Konstfack i Stockholm och med en del pedagogisk erfarenhet av undervisning där. Måleriet krävde förstudier och skissen fick efterhand ökad betydelse för mig. I måleriet och teckningen är konstverket unikt. Den grafiska bilden mångfaldigas i upplagan och pappers-kvaliteten är särskilt viktig för slutresultatet. Vad var det för papper jag arbetade på? Vad är papper?

VÄGEN TILL ÖSJÖFORS

Genom grafikern Jordi Arkö fick jag kännedom om en utbildning i handpapperstillverkning som Nils G Stenqvist, professor på Konsthögskolans Grafikskola i Stockholm, initierat i samarbete med Tumba bruk (idag Crane AB). Hösten 1978 företogs en studieresa till småländska pappersbruk som uppföljning av utbildningen vid Tumba. Ett av de bruk vi besökte var Ösjöfors handpappersbruk. Så inleddes sommaren 1979 ett för min del 30-årigt engagemang i Ösjöfors.

Under utbildningen i Tumba var de då pensionerade pappersmakarna Georg Anzelius och Herbert Carlsson våra kunniga läromästare. De hade lång yrkeserfarenhet av både hantverksmässig och industriell pappersframställning, med de högst ställda kvalitetskraven på papperstillverkning i Sverige. Deras gedigna kunnande och entusiasm att föra kunskapen

Sahn Gnista demonstrerar papperstillverkning i Ösjöfors i bruksbyggnaden. Bilden är från 1980-talet.
Foto: Tekniska museets bildarkiv.

Barn provar på att tillverka papper i Ösjöfors och får ta med sina ark hem. Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet.

vidare utvecklade ett verkligt intresse hos oss.

Tekniska museet engagerade några av oss som gått denna utbildning för att arbeta i Ösjöfors. Vi som arbetade första sommaren 1979 var Urban Engström, Per Olof Larsson, Sahn Gnista, Lars Nyberg, Birgitta Samuelsson och Hjördis Tegsell. Vi var alla utbildade av Georg Anzelius och Herbert Carlsson. Många av guiderna fortsatte också, liksom jag, att arbeta i Ösjöfors några veckor under flera års tid.

I alla år skänkte också Tumba bruk pappersmassa för visningsverksamheten i Ösjöfors och papperstillverkningen där för museets räkning. Tumba bruks nya ägare Crane AB följde traditionen, som även omfattar kursen Papper i skapande processer, som jag ger på Konstfack.

Arbetslivsmuseet Ösjöfors som fortfarande hade ursprungliga redskap och gamla metoder gav historiskt perspektiv på vårt högt industrialiserade samhälles ursprung. Länken mellan oss guider och de sista pappersmakarna vid Ösjöfors pappersbruk var våra lärare på Tumba bruksmuseum. När Ösjöfors pappersbruk lades ned 1926 hade Georg Anzelius arbetat på Tumba bruk i 10 år och var redan etablerad som formare sedan ett år tillbaka. Han började 1916 som 14-årig lärling på pappersbruket. Ett yrkesliv präglat av två världskrig, teknisk utveckling och social omdaning.

Undervisningen som bedrevs på Tumba Bruksmuseum omfattade både grundkurs och fördjupningskurser. Vi delades in i två kyplag bestående av tre studerande – formare, guskare, läggpojke turades om att arbeta vid kypen. Formen är pappersmakarens viktigaste redskap. Arket formas av formaren på pappersformen. Kypen hade automatisk omrörare som parerades i formningsmomentet när mälden tas upp på formen ur kypen. Fibrerna skakas samman och filtas samtidigt som vattnet rinner ur formen. Att riva ett papper kräver ingen styrka, men att dra isär ett väl format, sammanfiltat papper är nästan omöjligt. Formen läggs på vakuumbordet som suger ur överflödigt vatten. Det är till stor nytta särskilt när kraftiga ark formas i flera lameller. Mäldens temperatur i kombination med hur massan malts ger olika egenskaper; mager massa som släpper vattnet snabbt, eller smörjig vattenhållande massa. När vi lärt oss forma, guska och pressa torka arken, syna och sortera efter kvalitet ville vi lära oss mala pappersmassa. En malningskurs ordnades och vi malde massa på Tumba bruksmuseums finhollländare från bommullslinters; grovmald massa med långa fibrer. Vi meddelades nya aspekter efterhand som vi förkovrade oss steg för steg, enligt den gamla lärlingstraditionen.

MUSEIBESÖKARNA

Museisäsongen i Ösjöfors pågick från maj/juni till och med augusti. Varje sommar tog vi emot mellan 3 000 och 4 000 besökare. Ösjöfors är i modern tid beläget vid vägs ände. Närmaste kommunala förbindelse, busslinjen mellan Vimmerby och Ydrefors stannar bara vid vägskälet mot Ösjöfors. En grusväg leder över dammen som idag nyttjas för vattenkraft. Avtagsvägen till vänster, i samma riktning som Stångåns strömmande vatten, slutar med en brant backe ned i en sval sänka där bruket är beläget. I bruket var det ännu svalare. Varma dagar hämtade de sommarklädda besökarna sina ytterkläder för att inte frysa under visningarna. De flesta besökarna färdades i bil

och var familjer på genomresa i semestersverige och turister från andra länder, främst Tyskland, Holland och Frankrike. Det kom enstaka bofasta och sommarhusägare med gäster, samt motorcyklister, cyklister och någon fotgängare. Grupper anlände med buss. Visningarna beställdes genom Tekniska museet, turistföreningen i Vimmerby eller direkt från Ösjöfors under visningssäsongen.

VERKSAMHETEN

Visningarna omfattade mangårdsbyggnaden och bruksbyggnaden. I mangårdsbyggnaden visades en med utställning med bland annat ark med vattenmärken och uppgifter om tillverkningen i Ösjöfors och på närbelägna pappersbruk. Dessutom gavs besökarna möjlighet att se den unika filmen från 1922 om tillverkningen, som spelades in inför Göteborgsutställningen. Här fanns också bilder på de personer som varit aktiva i processen att bevara, inköpa och skänka bruket till Tekniska museet.

I bruksbyggnaden berättade vi om papperets historia och papperets väg från Kina till Europa och morernas Spanien samt hur konsten att göra kvalitetspapper kom från Holland till svenska Tumba bruk utanför Stockholm. Dessutom redogjordes för bakgrund och förutsättning för pappersbrukens framväxt och koncentration till Småland. Visningen följde sedan stegen att göra papper för hand – arbetet med att hacka lumpen, att mala massan, att forma arken, att guska av, att pressa posten, torrpressa och sortera arken. Vi berättade både om tekniken och rummens funktioner. Vid varje visning formade vi minst ett ark. Dessa ark fick ofta besökarnas fingeravtryck och kunde sällan användas till försäljning efteråt.

Visningarna anpassades för de aktuella besökarna och vi hade också barnverksamhet där barnen fick forma pappersark som de kunde ta med hem efter besöket. Det fick också måla med professionella akvarellfärger på akvarellpapper. Akvarellpapperet var styvt och i vykortsformat.

NY KUNSKAP TILL MUSEET

Hantverkare med särskilt intresse för verksamheten och byggnaderna tillförde nya kunskaper. Enligt uppgift användes ek i trämaskineriet i holländarens kronhjul, enepinnar i lyktorna och oxel i kuggarna. Det var starka, sega och hårda träslag. Materialval gjordes utifrån funktionskrav. Stenlagren smordes med talg. Till kubben och underskärens knivar i holländaren användes myrmalm som ansågs rosta mindre och lumphackorna hade påvällt stål. Vagnarnas lager smordes med skogssniglar. När hjulen rullade trögt gnällde vagnen »fåår jag en snigel, fåår jag en snigel«. Då sniglarna tillförts rullade hjulen snabbare; »tack för snigeln, tack för snigeln«. Besökare i Ösjöfors nämnde att bruket de sista åren ibland benämndes »luspressen«.

MUSEETS PAPPERSTILLVERKNING

Förutom visningarna tillverkade vi papper som såldes på bruket. Inledningsvis tillverkade vi ark på Ösjöforsformen med den franska liljan och Ösjöfors stavat med tyskt s i vattenmärket. Även Anders Bergholmformen med initialerna AB användes men i mindre omfattning. 1:a sorteringen såldes i mappar med ett eller tio ark. Av 2:a sorteringen valde vi att vika brevkuvert,

Guiderna i Ösjöfors tillverkade papper för försäljning. Här några exempel på så kallade aerogram med brevpapper och kuvert i ett. Papperen är färgade med jord och lera från trakten och stämplade med Ösjöfors stämpel. Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet.

»Fibror«. Objekt i papper. Konstnär: Sahn Gnista

så kallade aerogram, i två storlekar, helark och halvark. Ungefär hälften av brevkuverten i mindre format hade vattenmärke. Brevkuvertet skulle vikas så att vattenmärket, som även avtecknade sig i släpljus blev rättvänt.

Skadade ark lyftes av guskfiltarna före pressningen, löstes upp i vatten, blandades med jord från Ösjöfors som sedan silades. Med olika inblandning i pappersmassan kunde vi forma ark i röda och grå nyanser. Pigmentet var från jord på gården och järnhaltig lera från hälsokällan i närheten. Jag tyckte det var intressant att forma ark med dubbla lameller. Brevkuverten blev då tvåfärgade, med en nyans på utsidan och en annan nyans på insidan. Kuverten buntades med omtag. Kuvert och omtag stämplades med en särskild Ösjöforsstämpel. Efter branden gjorde vi även papper med inblandning av kol och aska från brandplatsen.

En del av 2:a sorteringen användes till skiss- och anteckningsböcker i olika format som också bands i Ösjöfors. Bokbinderiet hade vi lärt oss i anslutning till utbildningen på Konsthögskolans Grafikskola som anlitat bokbindaren Wolfgang Bremer. Han berättade vid ett kurstillfälle att papperets klang förmedlade vilken trakt papperet kom från – när linet odlats, hur textilierna brukats i upp till sju generationer, hur lumpen malts till pappersmassa och sedan formats till ark. Av min kollega och senare prefekt på Konstfack, Koji Akamatsu lärde jag mig origami. Guiden Elisabeth Ödmann band böcker och gjorde pappersmarmorering, som gav fina papper till bokomslagen. Det fanns lika många infallsvinklar som det fanns guider.

MITT ÖSJÖFORS

Det första mötet med Ösjöfors 1979 var de mörka timmerbyggnaderna i sänkan invid Stångåns strand, suset från den omgivande granskogen och ljudet av strömmande vatten. Rumskulla hembygdsförening hade ombesörjt hämtning med bil vid tåget på järnvägsstationen i Vimmerby. Lars Nyberg mötte vid grinden. Tre veckor skulle vi arbeta tillsammans, denna första sommar.

Två rum och kök på bottenplanet med fönster mot vägen, brunnen och bruket hade iordningställts åt oss guider. Jag installerade mig i det lediga rummet innanför köket som senare skulle bli kombinerat kontor och matrum. Lars som börjat arbeta tidigare på säsongen bodde i rummet intill. I övre planets två lägenheter installerades elektricitet och guiderna flyttade dit när visningsverksamheten växte. Vatten hämtade vi in i hinkar från brunnen. Torrdass fanns utanför. Första natten upplevde vi ett av de många åskovädren i Ösjöfors. Blixten slog ned, en eldkvast sköt ur eluttaget i väggen, den fasta telefonen plingade till och tystnade. Kontakten med omvärlden var bruten tills vi fått en reparation utförd.

I köket lagade vi mat på ett trinettkök med två elplattor. Det blev mycket pannkaka som Lars elegant vände i luften med en knyck, ungefär som när överflödig massa slås av pappersformen när ett ark formas. På cykelavstånd fanns Norra Kvills Nationalpark, Kvilleken och en jättetall. Utflyktsmål besöktes i ur och skur efter arbetstidens slut, på de cyklar Rumskulla hembygdsförening ordnat åt oss.

När guiderna efter några år flyttade till övre planet på mangårdsbyggnaden förfogade vi över var sin lägenhet med ett större och ett mindre

Ylva Franzén och Sahn Gnista i dörröppningen till pappersmagasinet. Här ägde papperstillverkningen rum efter branden. I bakgrunden skymtar en utställning om Ösjöfors. Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet.

rum var. Tack vare brukets belägenhet vid vägs ände kunde den konstnärliga verksamheten ostört lämna rummets fyra väggar och flytta utomhus till gläntan i skogens rumslighet, till markens golv och himlavalvets välvda tak.

Första sommaren i Ösjöfors utforskade jag bruket och de närmaste omgivningarna. Överallt fanns lämningar efter övergivna boställen, igenlagda brunnar, vagnar, liar. Kullfallna gärdesgårdar låg under mossan i skogen. I igenvuxna kökträdgårdar växte krusbär och rabarber. I gräset fanns aklejor, dagliljor och silverarv. Om våren blommande fruktträd, syren, poetnarciss och rysk blåstjärna att studera för den botaniskt intresserade. Spåren efter Wilhelm Mobergs utvandrare var tydliga.

I ån bakom bruket finns en liten brygga där vi sköljde formarna vid arbetsdagens slut och kunde ta ett bad i det strömmande vattnet. Tidiga morgnar lyfte ibland en häger som vistades bakom bruket. Kraxande korpar kretsade över oss och svalor byggde bon under mangårdsbyggnadens taksprång. Gott om insekter var det också. Getingar – de första pappersmakarna, som långt före människan gjorde papper var rikligt representerade med sina bon i bruksbyggnaden. Jaktsäsongen hade sin särskilda almanacka. Morkullan flög i skymningen, älg och rådjur fanns i skogen, senare även vildsvin. Många överkörda grävlingar låg längs vägarna och orädda rävungar satt på körbanan!

BRANDEN OCH OMHÄNDERTAGANDET AV BRANDPLATSEN

Den 27 augusti 2005 eldhärjades bruksbyggnaden vid Ösjöfors handpappersbruk på grund av en anlagd brand. Genom den lokala deltidsbrandkåren snabba ingripande kunde brukets samtliga övriga byggnader räddas undan lågorna. 02.45 gick larmet om branden i bruksbyggnaden, 16 minuter senare var brandkåren på plats men byggnaden var redan övertänd. 03.21 kom nästa brandlarm, nu från Katthult, där Snickarboa och ett uthus brann. Samma natt var även brand anlagd i Pelarne kyrka och Astrid Lindgrens barndomshem i Näs.

Tidigt på morgonen ringde Ellen Cronholm, min kollega i Ösjöfors och berättade vad som hänt. Efter kontakt med Magdalena Tafvelin Heldner på Tekniska museet sammanströmmade styrelsen och adjungerade i Ösjöfors för att göra en bedömning av skadorna på brandplatsen. All utrustning förvarades turligt nog inte i bruket. I mangårdsbyggnaden fanns till exempel den värdefulla vävstolen för att väva viradukar och ett flertal pappersformar oskadda.

Av bruksbyggnaden återstår idag endast en ruin. Av den tid som förflutit, somrarna jag visat bruket för besökare och ägnat en del av min konstnärliga verksamhet återstod bara arbetsresultaten och minnena. Genom år av iakttagande var det dock möjligt att avgöra var redskap under branden fallit från olika våningsplan och eventuellt dolde sig i askan. Vi hittade flera lumphackor i järn som kunde tas tillvara. Även fragment av posten med papper på vågen i packkammaren kunde omhändertas. Sällan har jag upplevt att minnets förmåga varit så viktig som den här dagen. I kraft av minnet kunde jag återkalla bilder och röra mig genom rum som fysiskt inte längre existerar. Denna dag tillvaratogs och märktes redskap och fragment som räddats undan lågorna. Det blev ett kvardröjande minne av gott samarbete.

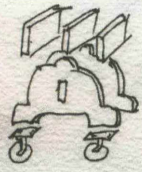
21 Juni 2006

Vi öppnade i måndags, 19 juni, och idag hade vi de två första betalande besökarna. Nu har vi på plats nya skölj tunnor, plastlinker, ställhinkar med lock, ett skåp, nya kypar, två hällskivor, läggstolar, gusk bryggor, gusk bräder. Vad mer? Harry Karlsson har varit här ett par långa arbetsdagar och snickrat ihop stativ för pressen att stå på och två bockar av äldre modell som vi ska ha bordet (diverse) stående på - bordet för inför blad, vykort osv..

Utan ska gömma undan det gula elkabel röret bakom träbräder och sädesbingen som stod längst in i magasinet är nedplockad och bortförrad till ladugården.

Vi har ännu inte kunnat börja med själva pappers tillverkningen eftersom pressen inte är kompletterad ännu och de vita(?) plast skivorna har inte kommit än. Vattnet är påkopplat, men vi har ingen förlängning till slangen. Toaletterna stod och rann respektive funkade inte alls. Tanken var helt full och bajsarders kom hit och tömde. Dalatex rullen har inte använts ännu. Jag har skurit ner filtarna för vitt papper resp. färgat papper. Det ligger filtar lite här och var som tycks ha använts att sitta på och jag har inte försökt sortera dom. Filtarna som är redskurna, passar (52,6×37,5) nu till dom nya gusk bräderna. Gusk bryggorna är förövrigt kopior av 1800-tals bryggor som användes på Tumba bruk. Om omkretsen finns kan man skruva fast hjul på den gusk-bryggan som hamnar längst bort från pressen, men det visar väl sig om det är nödvändigt.

Jag la fram ett försiktigt förslag till Harry att låta en elektriker titta på eldragningen i magasinsbyggnaden som får avgöra om det borde göras om eller "renoveras". Jag misstänker att det i dagsläget är en samla eldfarligt. Men sånt kan jag naturligtvis inte avgöra, och det hela ligger kanske i sådan fall på Magdalena Tafvelins bord? Ska nämna det om jag minns vid nästa tillfälle. Till att börja med använder vi kassaskrinet; Harry skulle få reda att programmera om kassaapparaten och det är ju bra om reda kunnig gör det - jag törs inte. Det kom förresten ett par saldetare hit i morse. Kollade efter flodpärlmusslor i bäcken och lämnade en informativ guide till Sveriges Stormusslor. Dom verkade snälla. Men jag tror inte dom hittade nåt. Tänk, en flodpärlmussla kan bli närmare tre hundra år gammal. Nu kommer jag inte på nåt mer. Marie

MUSEIVERKSAMHETEN EFTER BRANDEN

Under hösten 2005 lanserade intendent Magdalena Tafvelin Heldner på Tekniska museet, Elisabeth Ödman och jag en ny visningsverksamhet i museets pappersmagasin. Pappersmakaren Sanny Holm tillverkade väsentliga delar av utrustningen – kyp, guskbräda och en liten professionell pappersform för barn.

Pappersmagasinets bottenplan utrustades med kyp, guskbrygga och guskbräda och en mindre kyp för barnverksamheten. En del av utrustningen tillverkades av pappersmakaren Sanny Holm. Vi bar upp undanställda dörrblad från ladugården till pappersmagasinet som skurade blev bänkskivor i utställningen. Den befintliga vattenslangen förlängdes och nu svängde vi guskfiltar i balja utanför pappersmagasinet när vädret tillät. Den provisoriska pressen hade klarat branden och fungerade utrustad med ny domkraft.

En mindre utställning visade bruksbyggnaden före branden och en del tillvaratagna föremål från bruket. Övre planet iordningställdes till torkloft. Här arrangerades också en utställning med några av guidernas alster. Deltagande konstnärer var Lotta Eineljung, Nadja Ekman, Ylva Franzén, Sahn Gnista, Jessica Nordström och Elisabeth Ödmann.

På väg från parkeringsplatsen till pappersmagasinet passerade besökarna brandplatsen som inhägnats. Bägge pressarna reste sig förkolnade mot skyn och gav ett dramatiskt intryck. Visningarna i pappersbruket relaterade till verksamheten i pappersbruket i avsikt att fylla det tomrum branden skapat.

AVVECKLINGEN

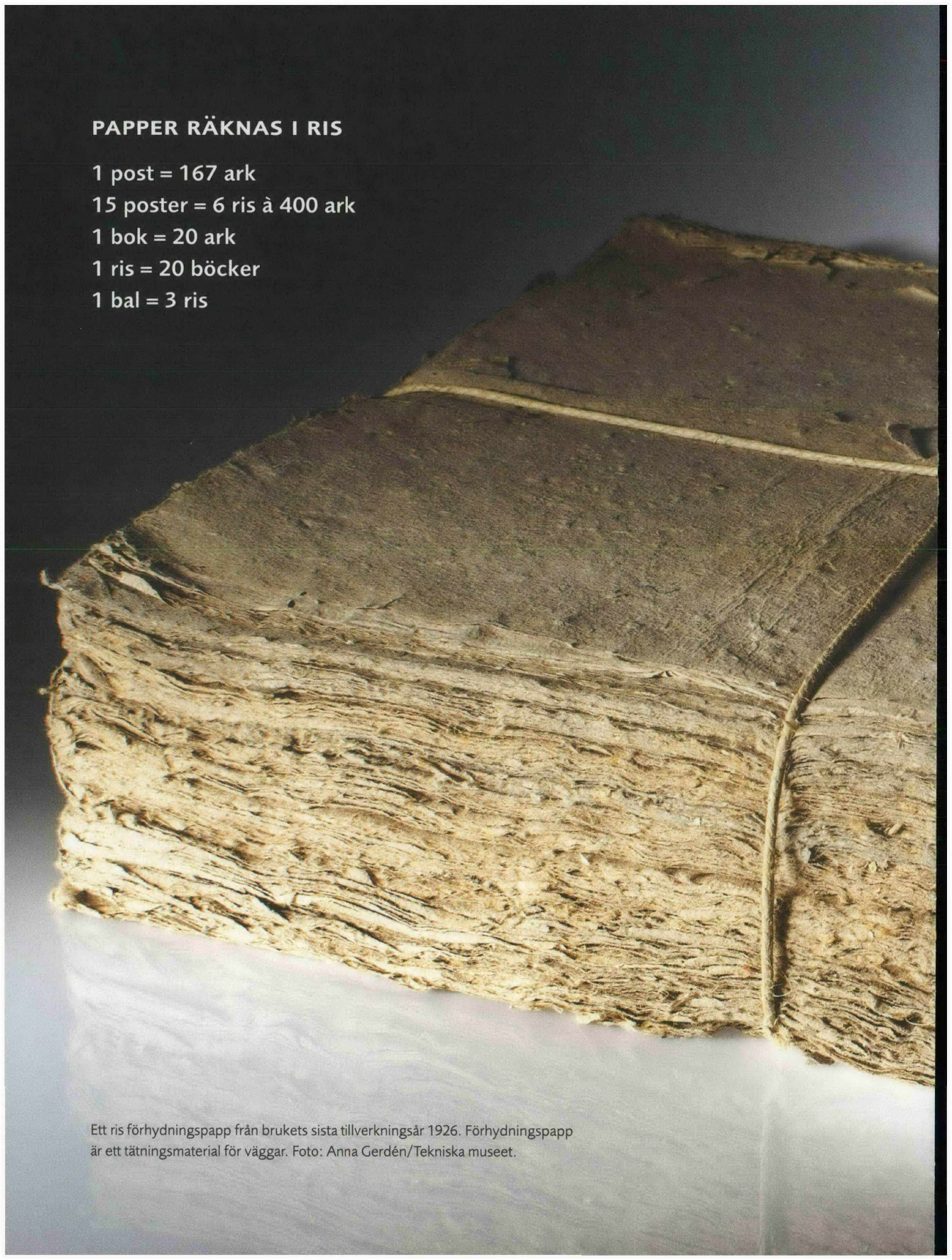
2008 var sista sommaren Ösjöfors höll öppet för besökare. Vi som arbetade där var Ylva Franzén, Ivetta Gil, Sahna Gnista och Malin Lindgren. Guiderna informerades om Stiftelsens framtidsplaner och det arbete som pågick. Tekniska museets och Stiftelsen Ösjöfors Handpappersbruk var mycket angelägna om att Ösjöfors skulle få en bra framtid men med annorlunda inriktning. Planen var att ansöka om permutation hos Kammarkollegiet för att avveckla stiftelsen och sälja fastigheten med skyddsformen byggnadsminne, och att det kunde fortsätta vara en publik plats där Ösjöfors historia kunde förmedlas. Vi guider såg en framtid med återuppförande av bruksbyggnaden med fungerande utrustning – vattenrännan och holländaren i drift med hjälp av bygghytta och lokal utbildning av antikvariska byggnadssnickare.

Idag finns de som initierade pappersutbildningen i Tumba inte längre i livet. Men flera av oss har i våra konstnärliga verksamheter och som lärare fört kunskapen vidare. Ett flertal av de studenter vi, i vår tur, utbildat blev med tiden våra kollegor verksamma som guider vid Ösjöfors Handpappersbruk. Jag deltog varje sommar under hela den tid som guider från främst Konsthögskolan och Konstfack engagerades, alltså mellan 1979–2008 och var också adjungerad i Stiftelsens styrelse. Jag engagerade mig också i utvecklingen av verksamheten och frågor kring färg- och ytbehandlingsfrågor vid renoveringarna samt i verksamheten efter branden.

◄ Utsnitt ur loggbok som guiderna använde efter branden. Boken är tillverkad av papper från Ösjöfors. Foto: Tekniska museets bildarkiv.

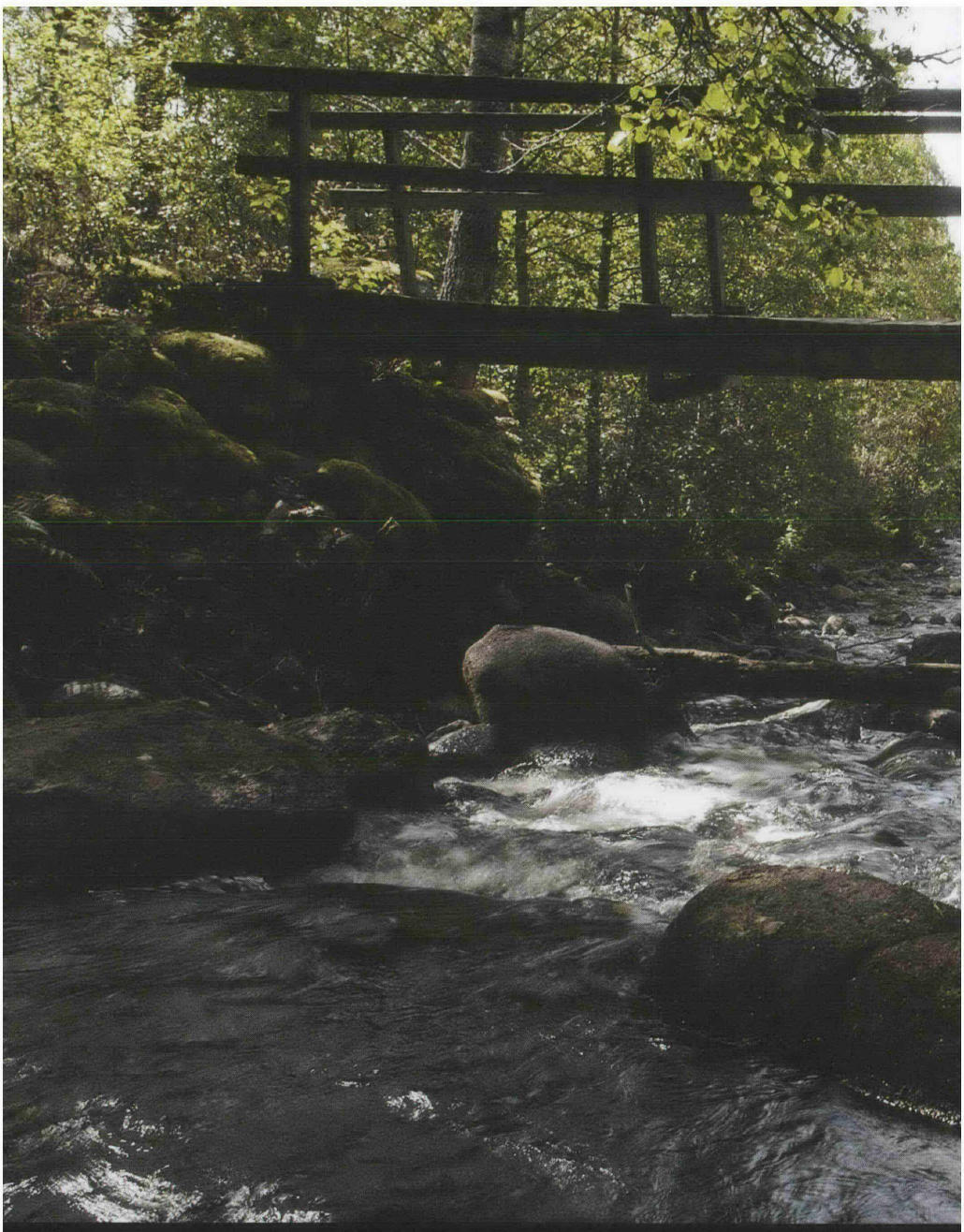
PAPPER RÄKNAS I RIS

1 post = 167 ark
15 poster = 6 ris à 400 ark
1 bok = 20 ark
1 ris = 20 böcker
1 bal = 3 ris

Ett ris förhydningspapp från brukets sista tillverkningsår 1926. Förhydningspapp är ett tätningsmaterial för väggar. Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet.

n viktig förutsättning för att kunna anlägga ett pappersbruk i Ösjöfors var tillgången på forsande och rent
atten. Här ses Stångån – kraftkällan till Ösjöfors handpappersbruk. Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet

